

ДМИТРИЙ МАРКОВ

П. К. ЯВОРОВ

Интересът към творчеството на Яворов в Съветския съюз се повишава с всяка измината година. В превод на руски език излизат все повече и повече произведения на бележития български поет, които се посрещат топло от съветските читатели. Към Яворов проявяват интерес и съветските литературоведи, една от задачите на които е да помогнат на читателите по-дълбоко да почувствуват красотата и силата на големия художник на словото.

Работейки върху книгата си за българската поезия от края на XIX и началото на XX век, аз отново и отново препрочитам произведенията на Яворов и всеки път те, подобно на редки скъпоценности, които блесят с нови багри и отблясъци, оставят силно, винаги вълнуващо впечатление. Неспокойна, тревожна, изпълнена с противоречия, Яворовата поезия предизвиква естествено много размисли. За съжаление, за нея (дори за нейните основни черти) и до днес няма единно мнение.

Някои литературоведи смятат, че Яворов принадлежи към поетите на безнадеждната скръб; други говорят за два противоположни периода в неговото творчество — за период на социална поезия, от една страна, и за период на символистична поезия, от друга. А всъщност авторът на такива вдъхновени творби, каквото е например стихотворението „Сизиф“ не само не е затворен в рамките на безнадеждна скръб, но нещо повече: той се възприема като най-голям представител на социално-героичната лирика на своята епоха. И да се „разреже“ Яворов на две части също не следва. По-правилно, очевидно, би било да се говори за сложния, противоречив път на поета, който живее постоянно със своите тревожни търсения. По този път е имало и подем, и упадък, предизвикани от конкретните условия на историческата действителност. Всичко това трябва само да се обясни.

В последно време започнаха да излизат и работи от друг характер — в тях явно личи стремежът да се разкрие живият процес на творческото развитие на Яворов, неговата сложност и противоречивост. Но в някои се изпада в крайност: авторите са склонни (от добри подбуди) да смятат Яворов само реалист и отричат проявите на други творчески методи в неговата поезия.

Струва ни се, че Яворов е по-сложен и многообразен. Разбира се, той е преди всичко изтъкнат реалист. Но заедно с това той е и романтик — значителна част от неговите произведения се отличава с прогресивно-романтическа насоченост; факт е също и това, че в определено

време и в определен цикъл стихове Яворов се проявява и като символ-лист.

На такива мисли ме наведоха наблюденията и размислите върху творчеството на един от най-големите български поети. Тях искам да споделя с читателите в настоящата статия. Нейният обем не ми позволява да характеризирам по-подробно епохата, литературната среда на Яворов и много негови значителни произведения, няма възможност да се говори и за своеобразието на българския символизъм като цяло. Ще се ограничим само с кратко изложение на своето мнение по набелязаните въпроси, отнасящи се до същността на основните етапи в творческия път на поета.

★

Началото на идейно-художественото формиране на Яворов става в края на XIX и първите години на XX век — време на бързо развитие на капитализма, което доведе до масово разоряване на селячеството; време, когато излиза на историческата арена работническата класа, когато се разпространява социалистическото учение и се създава социал-демократическата работническа партия (1891 г.).

Както и голяма част от прогресивната българска интелигенция по онова време, Яворов дълбоко се увлича в социалистическото учение. Изписвал си и четял социалистически издания. Известно е, че в Чирпан той основал социалистическа група от 30—40 души, в която влизат, според сведения на самия поет, работници, учители и други. Яворов ръководи тази група до преместването си на работа в Сливен (април 1897 г.). В Сливен той се приобщава към групата на местните социалисти, активно чете и разпространява социалистическа литература; бил е в постоянна преписка с известния деец на социалистическото движение Георги Бакалов, което оказва върху него благотворно влияние.

Яворов не се издигна до разбирането за историческата роля на пролетариата и общите закономерности на класовата борба. Неговите социалистически разбирания имат народнически характер. Но въпреки това той се откроява с прогресивността на своите възгледи, което не можеше да не се отрази положително и върху неговото творчество.

Младият поет чете с увлечение художествена литература — Ботев и Вазов, учи се от тях на поетическо майсторство. В 90-те години той вече отблизо познава много руски писатели-реалисти — Пушкин, Лермонтов, Гогол, Толстой, Горки и др. Произведенията на тези писатели укрепват демократизма му, възпитават естетическото му чувство.

Най-значителните произведения на Яворов, написани през 90-те години и началото на 1900-те, са посветени на социални теми. Поетът вижда противоположността на двата свята — експлоататорите и трудещите се. Той е близко до трудовия народ, живее с неговите нужди, говори от негово име. Стиховете му са изпълнени с дълбок хуманизъм, в тях са отразени надеждите на широките народни маси.

Едно от първите стихотворения на Яворов е „Пред тъмничния зид“, публикувано в социалистическото списание „Ден“ през 1896 г. Още слабо в художествено отношение, то има тази ценност, че предава гневното чувство на поета, омразата му към властниците, към света на наси-лието, чийто символ е тъмничният зид.

Гневният изобличителен патос е главното в стиховете, посветени на света на тунеядците и угнетителите. Характерно е майсторски написаното стихотворение „Бабина приказка“ (1900). В него, подобно на Вазов, който с болка разказва за изгонването на кротките сестри — Правда, Истина и Честност („Изгнаници“ — 1890), Яворов също създава образи на олицетворените понятия — Разум и Правда, изгонени от буржоазното общество.

Главен герой в произведенията на Яворов от края на XIX и първите години на XX век е трудовият народ. Нему поетът отдава своите дълбоки чувства на уважение и синовна любов. Образът на народа в неговата поезия възниква като пряк контраст на „тълпата празна“, на ония, лицата на които „не са човешки — вълчи“. Той е показан в главната сфера на своето битие — в труда:

А пък народът — знаеш: след ралото си ходи
над калната мотика измъчен се привежда
и с брадва на ръката по мраз в горите броди, —
трудът му е утеха, трудът му е надежда.
Такъв го аз обичам; обичам го, не крия,
тъй както може само синът баща да люби.

Яворов е истинско ехо на своето време: в неговата поезия правдиво, дълбоко реалистично са отразени размислите и преживяванията на многобройната маса на българското селячество, трагедията на разорението му в условията на развиващия се капитализъм, стихийният му протест срещу социалната несправедливост и варварските закони на управляващите класи.

Бедственото положение на потиснатото в непосилен труд селячество привлича вниманието и на всички по-големи писатели в страната. Темата за селячеството заема голямо място в творчеството на най-изтъкнатите представители на българския критически реализъм от това време — Ив. Вазов, Ц. Церковски, Елин Пелин и др. Яворов също ѝ посвещава редица свои произведения, най-значителни сред които са „На нивата“ и „Градушка“. В тях той се откроява като голям художник на словото, съумял живо да разкрие душевните болки и страдания на селските трудови маси.

Стихотворението „На нивата“ (първата редакция се отнася към 1896 г., втората — към 1901 г.) е поетичен документ за социалната трагедия на българското селячество, подхвърлено на страшна бедност и разорение. То представлява вълнуваща изповед на селяка-труженик, понасящ тежък труд, безрадостен живот.

Основата на стихотворението съставляват двете мрачни картини — от една страна картината на изнурителния селски труд, и от друга — страшната картина на ограбването на селячеството от царските бирници. В тези две картини Яворов се домогва до разкриване на противоречията на епохата — в тях е изразена идеята за противоположността и непримиримостта на интересите на трудовия народ и буржоазната държава.

През цялото стихотворение преминава мотивът за тежката участ и безизходната съдба на селския труженик. Разказът на селянина е изпълнен с драматизъм, той предава нарастването, постепенното усиляване на горестното чувство. Композицията на стихотворението представлява последователна смяна на все по-мрачни и по-мрачни картини на тежкия

труд и нещастия на орача в различно време на денонощието — раносутрин (I-та строфа), през деня (II-та строфа) и късно вечер (III-та строфа).

Образът на измъчения от робски труд селянин възниква още в първите строфи. „Недей дочаква и зори“, „Не мигнал, ставай“ — така започва неговият дълъг и мъчителен работен ден. Той си отдъхва едва когато „мъглата нощна затъне в дола“. Завършвайки първата строфа с тъжните думи на орача „За отдих спреш, а свят се вий“, поетът предава с това тежестта на изнурителния труд.

По-нататък мъката на селянина нараства все повече и повече. Душевната му болка се разкрива чрез контрастното съпоставяне на картините на чудната природа с тежкия труд: на селянина не му е до тази красота — тя предизвиква у него чувство на досада и мъка. Той изправя гръб едва на пладне, за да утоли глада си. Поетът изобразява страшната бедност на селянина:

И кръст изправиш най-сетне, боже,
па вземеш гладен завчас торбата.

И лучец еж,
водица пий —
и пак поглеж!
Дий. . .
Дий, воле, дий. . .

Обективната картина на мъченическия труд и чудовищна нищета разкрива възпилющата несправедливост, в резултат на която непосредствените производители на материалните блага са обречени на страдания и глад. Такава картина неизбежно поражда у читателя чувства на гнев и възмущение.

Горчивата участ на селянина е изобразена с особена сила в третата строфа на стихотворението. Поетът възпроизвежда тук драматична ситуация: измореният от работа орач се връща в къщи късно вечерта и заварва в селото безжалостния обирач на селяните — царския бирник:

Дома се връщаш окапал вече
по късна вечер и отдалече
зачуеш в село плач и врява. . .
че бирник царски дошъл е днеска
и сиромаси — тресе ги треска:
„Не взема само от голо риза,
дете от майка!“ — тъй всеки дума.

В образа на бирника — изпълнителя на волята на управляващите кръгове („ц а р с к и бирник“) — Яворов изобличава грабителския характер на данъчната политика на буржоазната държава; с това той посочва виновниците за всичките беди и страдания на народа. Подобно изображение се равнява на протест срещу експлоататорския обществен строй. Но този протест не намира изход — убитият от скръб селянин търси утеха в пиянството.

Общият тон на стихотворението е елегичен — поетът показва безизходната мъка на земеделеца, трагичността на неговото положение. Възнуващата правда на поетичния разказ майсторски е предадена не само чрез изображението на типичните картини, ситуации и детайли, но и чрез характерността на езика — с жива разговорна реч, с пословици и други изразни средства, извлечени от фолклора.

Мотивът на страданието и безизходността е акцентуван и чрез особена ритмика на отделни части на стихотворението. Всяка строфа се състои от три ритмически компонента: първите четири стиха са уводни, те предхождат описанието на труда на селянина и играят роля на своеобразно встъпление. Те се състоят от кратки изречения, затова звучат назидателно и ударно.

След уводната част следва разказ на героя за своя труд и теглила. Този преход е отбелязан и с прекъсване на ритъма, съобразно разговорната повествователна интонация: в тази част всяка строфа има по-дълги стихове, състоящи се от десет срички, по-сложни синтаксични конструкции.

Завършекът на всяка строфа играе роля на рефрен. Той се състои от необикновено кратки стихове (от една до три думи), което рязко го отличава от предшестващия текст. Този ритмически преход не е празна формалност, а средство за смислова акцентация: намиращ се в пряко съзвучие с уводната част на строфата, завършекът с особена ла подчертава мисълта за безкрайността на селската мъка, основния мотив на стихотворението, който звучи в заключителните думи:

Така си мреш,
така сме ний,
така — поглеж!
Дий. . .
Дий, краста, дий!

Темата за селските тегла и нещастия е основна тема и на стихотворението „Градушка“ (1900). Социалните мотиви в него са изразени по-слабо, отколкото в стихотворението „На нивата“, но то възпроизвежда многообразни картини на селския бит, типични настроения на селяните в различна обстановка — техните надежди и радости, тяхната мъка, която е резултат на стихийното бедствие.

Като непосредствен повод за написването на стихотворението „Градушка“ са послужили конкретни исторически факти — поетът познава трите гладни години (1897, 1898 и 1899), преживяни тежко от селячеството. Споменът за тях служи като пролог към стихотворението: възкресявайки в паметта кошмара на неотдавнашното минало, Яворов въвежда читателя в онази атмосфера на теглила и страдания, която е свързана с неговия общ замисъл.

Тежките преживявания на селяните са разкрити с огромна поетическа сила, постигната особено с туй, че изображението на стихийното бедствие се предшества от описание на светлите надежди — мъката е стократно по-тежка поради това, че тези единствени светли надежди се оказват внезапно разбити.

Яворов нахвърля в началото ярки картини на обнадеждаващото лято:

Назрява вече тучна нива,
класец натегнал се привежда
и утешителка надежда
при труженик селяк отива.

Изобразеното чувство на душевен подем, извикано от хубавия вид на плодородието, обуславя общия бодър, въодушевен тон на тази част на стихотворението. Поетът рисува светналите лица на хората, благоговейното им отношение към труда, без който селянинът не може да си

представи живота. Особено живо е показана подготовката за жетвата — настроение на трудов подем, празничност. Събиранията на селяните преди да тръгнат към полето са изобразени като тържествени сборове на хора, изпълнени с радостни очаквания. Поетът рисува обстановката на един селски двор — грижите в семейството, неговото трудово безпокойство. Картината е оживена от диалог (разговора между мъжа и жената), от въвеждане на битови подробности. Типичността на рисуваната обстановка в едно семейство е подчертана от описанието на общата обстановка в селото: поетът създава вълнуващ образ на нарастващия трудов шум и определя отношението си към него посредством съответен подбор на изразните средства — той пише за това, че загрижен говор се чува и в съседния двор, че някъде чук и г р а е и наковалня п е е.

По-нататък картините се менят, променя се и настроението на хората — друг става и общият тон на стихотворението. Яворов рисува приближаването на бурята, той показва как се ражда предчувствието за бедата и как нараства вълнението на селяните. Във връзка с това се появява нова система изразни средства — характерът им е предимно мрачен, тревожен: „Небото е сиво, мъгловито“, „И всеки дигне взор уплашен“ и т. н. Страхът пред силите на стихията е предаден чрез олицетворение — буреносният облак е уподобен на страшилище, което „лази, расте и вий снага космата“. Чуват се и нови ритмически преходи — спокойно-сдържаната, описателна интонация се сменя от постепенно нарастващата интонация на тревога, която вече твърде силно е изразена в обръщенията към надвесилия се облак („Върни се, облако неверен, почакай, пакостнико черен“) и е доведена до крайно драматично напрежение в описанието на градушката. Своеобразното расичане на стиховете с ударно-кратки, често незавършени, изречения, тревожни възклицания, приличащи на вопли, спомагат за разкриването на душевния смут на селяните, върху които неочаквано е врълхлетяло страшно нещастие.

Че горе — дим и адски тътен.
Вихрушка, прах. . . Ей свода мътен,
продран запалва се — и блясък —
и още пак, о, боже! . . . Трясък
оглася планини, полета —
земя трепери. . . Град! Парчета —
яйце и орех. . . Спри. . . Недей. . .
Труд кървав, боже, пожалей!

„К ъ р в а в т р у д“ — така характеризира Яворов социалното положение на селяните, като обяснява с това безутешността на постигналото ги нещастие. Подбирайки майсторски изразните средства, поетът рисува в заключителните редове на стихотворението извънредно тягостна картина: към опустелите ниви вървят тълпи хора с лица „мъртвешки посивели“ — техните надежди са убити. . . Интересно е да се отбележи сходството на това описание със създадената в тези години картина на художника И. Ангелов. „Бог дал, бог взел“, на която е изобразен селянин, изпълнен с тъжни размисли и мъка при вида на убитото от град поле. Двама изтъкнати съвременници — художник на словото и художник на четката, всеки със своите специфични средства, живо са се откликнали на народните страдания, създали са дълбоко хуманистични произведения.

Със стихотворенията си „На нивата“, „Градушка“ и др. Яворов се стреми да възбуди съчувствие към народните маси, затова съсредоточава вниманието си върху изображението на тежката им участ, трагичното им положение — страдащият народ в тези стихотворения не вижда изход, не протестира, не се бори, а само скърби и се мъчи в безутешна мъка. Но би било погрешно да се нарече Яворов поет на безнадеждната скръб. Той има немалко произведения, изпълнени с дълбока вяра в народа, в светлото му бъдеще („На един песимист“, „Май“, „Сизиф“ и др.).

Осъждайки песимистично настроения интелегент, който е загубил вярата си в народа („На един песимист“, 1898), Яворов призовава към широка просветителска дейност. Подобно на народниците, поетът говори за „лъчата всепобедна на знанията“, но за разлика от тях той утвърждава революционната идея за освобождението на народа, вярва че

Прогледнал той ще скъса оковите тогава
и към честита бъдност пътеката най-права
Самси ще да узнай.]

В малкото стихотворение „Май“ (1900) е изразено всякога присъщото на народа чувство на оптимизъм, независимо от негодите, в които той живее.

Огромно влияние оказват върху Яворов революционните събития в началото на XX век — селските вълнения през 1900 г. в Дуранкулак, Тръстеник, Шабла и македонското национално-освободително движение. Те укрепват вярата му в народа, способствуват за развитието на героични мотиви в творчеството на поета. Създаденият под непосредствено влияние на тези събития цикъл от произведения („Сизиф“, „Заточеници“, „Хайдушки песни“ и др.) са несъмнено високи образци на социално-революционната поезия на критическия реализъм от тези години. Призиви за борба срещу света на социалната несправедливост ние срещаме и в стиховете на Цанко Церковски, Елин Пелин и др. Но по силата на своята художествена изразителност на Яворов принадлежи първото място — той се изявява като най-големият представител на гражданската героична лирика, приемствено свързана с великите традиции на Христо Ботев.

Стихотворението „Сизиф“ (1900) е вдъхновен химн на народа. То е непосредствен отзвук на селските въстания от началото на века, за което свидетелствува и авторското посвещение „По случай известното, настанало напоследък у нас народно въстание“. Патосът на стихотворението е в това, че авторът е показал безграничната сила на трудещите се маси, способни на велик исторически подвиг. То е построено във фрома на гневно обръщение на поета към народните притеснители и представлява пламенна реч на обвинител, изпълнен с гореща любов към трудовете хора и страстна омраза към властващите паразити. Поради това за цялото стихотворение е характерен тържествен, ораторско-патетичен стил.

Поетът използва древногръцкия мит за цар Сизиф, жестоко наказан от боговете — обречен на безплодна работа: както е известно Сизиф трябвало да изкачва на висока планина един огромен камък, който всеки път отново се търкалял надолу. „Сизифовият камък“ в стихотворението на Яворов е символичен образ на тежкия безкраен труд, на без-

крайните мъки и страдания на народа. Самата дума „сизиф“ е употребена в значение на „страдалец“. Застъпвайки се за народа, поетът-хуманист говори с дълбоко съчувствие за тежката му участ и в същото време — за неговото величие. В цялото стихотворение ние чувствуваме двете противостоящи една на друга социални сили — великия народ и нищожната група потисници, на които Яворов хвърля смело предизвикателство, предупреждавайки за неизбежността на тяхната катастрофа. Това именно обуславя характерната за целия ритмически строеж на стихотворението гневна интонация.

Поетът разкрива истинската причина на народните бедствия и страдания. И макар че той се обръща с гневна присъда не към реалните исторически сили, а към „жестоките богове“ (в стила и духа на използваната легенда), той явно има предвид конкретните исторически условия. За това свидетелствува и писмото на Яворов до д-р Кръстев от 21 май 1900 г. по повод стихотворението „Сизиф“, в което има такъв пояснителен израз: „по волята на боговете — по наложителността на условията.“¹

„Внимание, безгрижни!“ . . . — в това обръщение, поставено в началото на стихотворението, са посочени виновниците на народните бедствия. Яворов с гняв говори за лагера на безделниците, които във всичко стоят на противната страна, враждебни са на трудовия народ. Те живеят със злоба към трудещите се, биха искали да унищожат народа, защото от неговия „всегдашен вик, от стон, от грохот вечен сънят им се тревожи“. Те са довели народа до крайната степен на обедняването. Не със съдбата, не с предопределението, а с произвола и социалното насилие обяснява поетът мъките на народните маси. Именно това е ярко изразено и чрез намерената и вплетена в тъканта на стихотворението пословица: „До кост засегна ножът“. Тук се има предвид съвсем конкретен исторически факт — въвеждането на грабителския средновековен данък „десятък“, който предизвиква вълнения сред българското селячество в началото на ХХ-ия век.

В стихотворението няма мотиви на смирение и покорност. Напротив, поетът пише за „зиналия гнев“ на народните маси. Той търси сравнения на грандиозност и величие: народът се сравнява с великан, който не може да се окове в никакви вериги; стонът на народа се сравнява с морски шум — „Народ от болки пъшка — не морски шум сте чули. . .“

Дълбоката вяра в революционните възможности на народа звучи с

¹) Архив на БАН, фонд „К. Кръстев“, инв. № 271. От това писмо може да се заключи, че стихотворението „Сизиф“ е било изпратено в списание „Мисъл“ и не е получило одобрението на Кръстев, по всяка вероятност по съображения от политически характер — нему е било чуждо вдъхновеното утвърждаване на революционните възможности на народа. И затова то не се отпечата приживе на автора (за пръв път пълният текст се публикува през 1936 г.). В писмото си до д-р Кръстев Яворов се съгласява със своя „благодетел“ и очевидно под негово внушение смята „Сизиф“ слабо стихотворение. Но неговото собствено обяснение едва ли може да се приеме: поетът смята например един от признаците на слабост и това, че в неговото стихотворение като причина за страданията на народа е посочена „духовната слепота, невежеството“. Но всъщност имаме друго — обективното съдържание на стихотворението дава вярна представа за действителните причини, които се коренят в социалния живот. Интересно е да се отбележи и такъв факт: Яворов се съгласява с д-р Кръстев (очевидно, без вътрешно убеждение), че стихотворението е слабо, но в периода на своята активна революционна дейност в Македония през 1903 година той публикува на страниците на нелегалния вестник „Свобода или смърт“ трите първи строфи на стихотворението, като внася само незначителни промени и запазва в основни линии цялата образна система.

особена сила в края на стихотворението — в искрящите от огнен гняв, изпълнени с реална закана думи:

Пазете се! . . . И вижте. . . Не знаете ли страх?
Сизиф скала подига! — Къде ли ще помери?
И, ако той я метне, Олимп ще рухне в прах,
от тътен чак небето над нас ще затрепери. . .

Стихотворението „Сизиф“ е великолепен образец на българската политическа поезия от началото на XX век. То характеризира Яворов като страстен защитник на интересите на трудовия народ, в силите и бъдещето на който той безгранично вярва.

Героични мотиви звучат и в стихотворението „Арменци“ (1900). Яворов изобразява в него горчивата съдба на арменците, избягали в България след потушаването на арменското въстание от турците през 1896 г. „Арменци“ е социално-политическа елегия, в нея с трогателна сърдечност е изразено съчувствие към жертвите на тиранията. И подобно на Ботев, елегичното чувство прераства в гневен протест и бунт срещу произвола. Героите на стихотворението са не обикновени жертви, а „жертви на подвиг чутовно велик“, те пеят и в тяхната песен звучи закана, че „мълния свети в очи накървени, че мъст, мъст кръвнишка жадуват души“.

Връзката на Яворов с прогресивното обществено движение на епохата, с народа се отразява по най-положителен начин и в неговата пейзажна и любовна лирика от тези години, за която са характерни оптимистичното светоусещане и богатство на народно-поетичните мотиви.

В светли, радостни тонове е написано стихотворението „Пролет“ (1899). Рисувайки в него общото пробуждане на природата, поетът създава пейзаж на труда:

Навсякъде живот и шум,
нивята се пробуждат за своите юнаци:
препълнен е отъпкан друм
от работливите селяци.

Опияняващото чувство на радост на незасегнатата от житейските неслоди младост е предадено в стихотворението „Минзухар“ (1906), близко по основния си мотив и образност до народната лирика.

Българската народна песен е послужила като поетична основа за стихотворенията на Яворов „Луди-млади“ (1898), „Овчарска песен“ (1899), „Калиопа“ (1900), „Павлета делия и Павлетица млада“ (1901). За всички тези стихотворения е общ мотивът за безграничната сила на любовта, мотивът за неразлъчността на любещите се, който твърде често се среща и в народните песни. Поетът широко въвежда фолклорната лексика и стилистика — народно-поетични сравнения, повторения, традиционно-песенни епитети и др. Но неговите произведения са далеч от стилизация: чувството на големия художник, близък до народа, му помага да се отнесе творчески към фолклора и да създаде прости, задушевени стихове. Любовното чувство в тях се разкрива в своята непосредствена проява, с всичките най-тънки оттенъци на душевния трепет. Яворов се е учил от народната песен на краткост и емоционална изразителност — неговите герои не резоньорствуват, те са показани в своите постъпки и действия, затова техните преживявания дълбоко вълнуват.

Яворов е поетическо ехо на социално-обществените настроения на селячеството и другите дребнобуржоазни демократически слоеве от

края на XIX и началото на XX век. Неговите социалистически увлечения са народнически по характер. Поради това крахът на идеалите на народничеството, а така също и разгромът на селските въстания в началото на XX век довеждат до там, че поетът преживява идейна криза и в неговото творчество през 1900-1901 г. зазвучават ноти на самотност и песимизъм („Лист отбрулен“, „Нощ“ и др.).

Много литературоведи приемат тези произведения за документи на Яворовия символизъм. Но това не е така. Поетът изгубва опора, затова защото тези обществени сили, с които той е идейно свързан, търпят поражение, а той не разбира историческата мисия на пролетариата. Невиждайки за сега нови перспективи, той се чувства безпомощен, самотен, обхваща го песимистично настроение. Но за разлика от абстрактната символика на декадентите, в неговите стихове са изразени живи чувства на любов към народа и ненавист към експлоататорите. В стихотворението „Край огнището“ (първа редакция — 1900) с болка се разказва за гибелта на селянин през време на потушаването на бунта в Дуранкулак; тук е изразено гневното възмущение на поета от произволите на монархията. Показателно е със своята критическа насоченост и споменатото по-горе стихотворение „Бабина приказка“ (1901).

Песимизмът на Яворов — това е дълбока душевна болка на поет-хуманист, който има непримиримо отношение към социалната несправедливост и с това именно протестира по същество против нея, но без да вижда никакви перспективи, отпуска безсилно ръце пред бъдещето. Така възниква социално-значимият трагичен образ на поета, в който се съчетават абсолютно чуждите на символизма черти на гnevно отричане на експлоататорската действителност и любов към народа с черти на безпомощност и самотност. В това отношение българският поет е близък по дух на руския поет Лермонтов, към който Яворов, както свидетелствуват за това неговите биографи, се е отнасял винаги с благоговейна любов.

Именно такъв образ на лиричен герой възниква в стихотворението „Нощ“ (1901) — прогресивно-романтично по своя характер. Според нас то е своеобразен отзвук на жестокото потушаване на селските бунтове от 1900 година. Поетът избира формата на кошмарните видения и с това предава своето необикновено тежко, драматически напрегнато душевно състояние — и гняв, и ужас, и безсилие. Лирическият герой — това е чувствителна душа, която страстно жадува правда и светлина, но не познава истинските пътища към тях — и чезне в мрака на нощта; ненавижда несправедливостта, страда и се измъчва от мъката на трудещите се, но не знае изход. По драматизъм на възпроизведените преживявания, по дълбочина и искреност на чувствата стихотворението „Нощ“ е образец на характерната за Яворов психологическа лирика.

В явяващите се на поета видения ясно личат реалните черти на социалната действителност:

Не песен слушам, а зловещо
ехтят отчаяни въздишки
и гладни плачове, и диви
подземни писъци. . . Хлести
размахнат бич от скорпиони,
звънят окови—железа.

Пределно сбито, с рядка сгъстеност на изразните средства („ехтят отчаяни въздишки“, „гладни плачове“, „размахнат бич“, „окови-железа“)

Яворов показва мъката на изтерзаните хора и страшната разправа с тях. След тази картина следват трогателни, пълни с дълбоко съчувствие към народа думи:

И мъка, знойна мъка нокти
в сърцето ми забива. . .

През септември 1901 г. поетът пише: „Целият мой вътрешен мир е в развалини; ако не намеря религия, която би ме вдъхновила, аз съм изгубен“.¹

Такава религия Яворов намира в македонското революционно-освободително движение. Търсенето на изход от преживяваната духовна депресия, жаждата за дейност го довеждат в края на 1901 г. в кръга на македонските революционери — във Вътрешната македонска революционна организация. Във връзка с това Яворов пише: „Аз търся в македонското движение един идеен тласък, защото без такъв не мога да работя, не се чувствавам достатъчно силен да продължавам по-нататък литературните си занятия. Търся кипеж на чувства и страсти, в който да изкъпя душата си от наслоялия се върху нея дребнавожитейски прах“²

Поетът се сближава с един от ръководителите на Вътрешната македонска революционна организация, Гоце Делчев, редактира нелегално вестник „Свобода или смърт“, като четник през 1902—1903 г. г. взема лично участие в боевете срещу турците, участва в подготовката на Илинденското въстание от 1903 година.

Яворов гледа на своето участие в национално-освободителната борба като на служене на високия идеал за освобождението на потиснатия народ от чуждо иго. Революционната дейност го възражда и към творчески живот, той създава цикъл вдъхновени произведения („Заточеници“, „Хайдушки песни“), в които се стреми към конкретно въплъщение на своя идеал. Образът на положителния герой в тези произведения, като образ на народния застъпник, активен борец за свобода, утвърждава приемствената връзка на Яворов с великата революционно-демократическа традиция на Христо Ботев.

В стихотворението „Заточеници“ (1902) поетът прославя героичния подвиг на борците за свобода на македонския народ. Като повод за написването на това стихотворение е послужил действителен факт: заточаването на 40 македонски революционери, които, оковани от турците във вериги, безстрашно пеят Ботевата песен „Жив е той, жив е, там на Балкана“. Яворов нарича героите си борци против вековния гнет, той ги обкръжава с ореол на любов и уважение.

В цикъла „Хайдушки песни“ (1903), посветен на Гоце Делчев, Яворов, в пряко съзвучие с Ботев, е нарисувал образа на свободния и смел, готов на революционна саможертва хайдутин, който води борба, както това особено ясно е изразено в третата песен, не само срещу националния, но и срещу социалния гнет. Образът на положителния герой, а също така поетиката на Яворовите песни — традиционните фолклорни образи (сабя-халосия, пушка-огнебойка и др.) лексиката и синтаксиса, сравнения, повторения и ритмика — ги сближава с народните хайдушки песни.

След 1903 г. Яворов отново преживява тежка депресия, тъй като Илинденското въстание, в подготовката на което той активно участва, е жестоко разгромено. Поетът, лишен от други перспективи, нямащ

¹ П. К. Яворов, Избрани произведения, София, 1953, стр. 190.

² П. К. Яворов, Избрани произведения, София, 1953, стр. 191.

друга „религия“, изпада в отчаяние. В творчеството му отново се появяват мотиви на безнадеждност, песимизъм и самотност.

Отклоняването на Яворов от социалната тематика, от обществените борби на епохата неизбежно го довежда до творчески упадък, до изолация в тесните рамки на крайно субективното. За това немалко допринася и списание „Мисъл“, в което поетът предимно сътрудничи. Яворов в много отношения възприема естетическите възгледи на д-р Кръстев и Пенчо Славейков, които той смята свои наставници. А „наставниците“ проявяват много активност, за да откъснат творчеството на поета от социално-политическите борби на народа. За това именно свидетелствува предговорът на Пенчо Славейков към сборника стихотворения на Яворов (1904), в който Славейков рязко отрицателно се изказва за социалната поезия и ратува за поезия за избрани, която той нарича „отбрана храна“.

Яворов, който е изживял трагедията на разочарованията и се стреми към усамотяване, е вътрешно подготвен да възприеме естетските идеи на Славейков и д-р Кръстев. Поради тази причина именно му се оказва близко творчеството на руските и западноевропейските символисти, претенциозно наричани тогава представители на „ново изкуство“. В известния труд на проф. М. Арnaudов „Към психографията на П. К. Яворов“, съдържащ ценни данни за творческото развитие на поета, има такива Яворови признания, които се отнасят до тези години: „... старите слова се оказаха негодни да въплътят музиката на новите настроения. И в резултат — не излизаше нищо. Така че аз трябваше да потърся нови мотиви, нови слова, които да дадат плът на новите настроения. . . И тогава аз се изправих пред този въпрос: или да мина моста, отвъд който бяха новите думи, новите мотиви, или да млъкна, или да взема да приказвам на лопуш.“¹

„Моста“, за който говори тук Яворов, е преходът към нова, субективистична поезия, поезията на символизма. Тя импонира на новите настроения на поета и той неизбежно се оказва в течението на нейното развитие. С това се обяснява възникналият и заострен негов интерес към творчеството на Бодлер, Брюсов, Метерлинк и др. През време на своето пътуване във Франция (1906—1907 г.) Яворов горещо се увлече в поезията на П. Верлен, А. Рение и др.

В субективното възприемане на Яворов „новата поезия“ му се представява като път към някаква независимост на поета и дори нещо повече — като своеобразен протест срещу потискащата го политическа реакция. Обективно обаче това го довежда в голям цикъл произведения до декадентството.

В редица свои изказвания от това време Яворов говори в защита на „чистото изкуство“. Излизането от печат на сборника „Безсъници“ (1907) бе справедливо посрещнато от критиката като сборник, в който с цялата си очевидност се проявяват чертите на новото течение в българската литература — символизма. Пенчо Славейков пише за Яворов: „Неговите последни стихове са съвсем символични по форма и съдържание. Всички характерни белези на модерния символизъм имат те“².

¹ Годишник на Софийския университет, историко-филологически факултет, т. XII, 1916, стр. 32.

² Пенчо Славейков, Събрани съчинения, т. 6, кн. 1, стр. 45, София, „Хемус“, 1940 г.

В стихотворението „Песен на песента ми“ звучи мотивът за загубените надежди и мечти. Поетът нарича песента си „уморена, наплашена, отвърнатата, сломена“ и търси успокоение в самотата, в затворения субективен мир на своите преживявания:

Че няма зло, страдание, живот
вън от сърцето ми — кивот,
където пепелта лежи
ча всички истини — лъжи.

Мотивът на печал, който първоначално възниква у Яворов като непосредствен отзвук на конкретните условия на тежкия живот на народа, от който той не вижда изход, постепенно приема в голям цикъл неговите стихове абстрактна символично-загадъчна изразна форма. Такива са например стихотворенията „Угасна слънце“, „Видение“, „Дни в нощта“, „Смърт“, „Въздишка“, „Маска“, „Призраци“. Авторът на монографията за Яворов професор Георги Цанев справедливо казва за този цикъл: „От въпросите на обикновения човешки живот, от проблемите, които една исторически конкретна действителност слага, поетът преминава към вечните проблеми на битието — към „свърхземните въпроси, които никой век не разреши“ („Маска“).¹

Изобразяваното чувство на страдание — главен мотив на цялата тази група произведения — е откъснато от реалния живот, от породилите го причини, това е някакво „безлично страдание“, както уместно сам Яворов го нарича („Песен на песента ми“). Затова в произведенията от дадения цикъл почти липсват живи конкретни образи, за тях е характерна поетиката на символизма и импресионизма: стихът се построява от символи и алегории, от своеобразни комплекси от субективни усещания. Алегоричните и символите на нощта, вечерния мрак, вечерния здрач, прощалната зора, тайнствени сенки, самотната страдаща душа и т. н. — такъв е поетическият реквизит на тези стихове. Олицетворението на отвлечените понятия (любов, смърт, мисъл, сън, нощ, зима и др.), придаването им черти на живи същества е една от характерните особености на поетиката на символизма, присъща и на Яворов. Така например, в неговото стихотворение „Дни в нощта“ страданието е предадено по следния начин: текущите, сменящи се един друг дни са олицетворени в образи на някакви живи същества — „покрити с прах, от ужас онемели“ те идват „бремето си хвърлят и чезнат като призраци на сън“. Нощта е представена в символическия образ на някакво страшно демонично същество: тя има ледени крила, светящи нокти, „ад бездънен през погледа ѝ зее“ и „светят нокти живи острила“ тя „разкъсва гърдите и кърваво сърце в ръцете си разглежда“, „свирепост се кикоти“. Подобна образност срещаме и в други стихотворения. В едно от тях („Угасна слънце“) поетът чувства само „безмълвието гробно на нощта“, „чудовищния сън на вековете“, при това самия сън е олицетворен в образа на зловещо чудовище „с мъртвешки лъсък в хлътнали очи“, „на устни с прясна кръв“, изсмукана от гърдите на поета-страдалец. В друго стихотворение („Видения“) — импресионистическо по своя характер — Яворов предава настроението на ужас и безнадеждност чрез натрупване на крайно субективни впечатления: поетът гледа през замръзналата рекичка (същността не е в ситуацията, а в описанието на впечатленията) и на дъното му се откриват страшни

¹ Георги Цанев, Пътят на Яворов. София, 1947, стр. 164.

видения: той вижда как „съскащи и зли на хаоса змиите подават сноп езици“, „минуват и не спират сенки мимолетни, залутани безцелно“.

Цялата тази група произведения на Яворов със своя основен мотив на „безлично страдание“ го характеризира като поет-символист. Но трябва да се има предвид, че, оказвайки се обективно в лагера на реакционното изкуство, субективно Яворов не си даваше сметка за тази реакционност. Напротив, отдаването му на това изкуство е лично за него форма за израз на тежкото му душевно състояние, явило се вследствие разгрома на селските вълнения и Илинденското въстание в началото на века и вследствие настъпването на буржоазната реакция. Яворов сам така обяснява своята идейна криза: „То е било, може би, крушение на моите социални възрения, от една страна; на моите патриотически мечти, от друга“¹. В едно от своите писма до д-р Кръстев (1907 г.) той подчертава: „Новото“ у мен не е едно увлечение, а един душевен прелом“².

Яворов през това време няма ясни перспективи и изпада в песимизъм, но в душата му се запазва живо хуманистично чувство — състрадание и любов към народа. Заедно с туй у него живее и чувството на омраза към буржоазната реакция. Това не можеше да не доведе и действително доведе до дълбоки противоречия в неговата дейност — и във възгледите му, и в творчеството му.

Яворов обявява изкуството за самоцел, изказва се в защита на „чистото изкуство“. И макар той да живее с идеите за протест и независимост на поета, тези негови изказвания обективно изиграват реакционна роля. В същото време обаче той има и такива изказвания, в които защитава обществения характер на литературата. Такива са например неговите изказвания за Горки. В една от своите статии („Демократически преглед“, кн. 16, 1904 г.) поетът, сравнявайки героите-бездомници на П. Ю. Тодоров с босяците на Горки, справедливо изтъква, че героите на първия са жертви само на своите инстинкти, а героите на втория — жертви на обществения строй.³ Яворов възторжено се изказва за великия руски революционен писател. „А сърцето, което Горки ни разкрива, — пише Яворов, — желае само свобода и простор — и нищо друго, освен свобода и простор“;⁴ той вижда в творчеството на Горки „крепка вяра и същевременно бодър зов към борба“.⁵ В статията си „Христо Ботев“ (1906 г.) той нарича автора на „Хаджи Димитър“ — „девиз на всяка праведна борба“.⁶

С дълбоки противоречия е пропито и творчеството на Яворов от тези години. Ние видяхме, че стремежът да се уедини в затворения свят на своите субективни преживявания, погрешно възприетите принципи за „новото изкуство“ го довеждат в цикъл произведения до пълно откъсване от живите факти на действителността — до абстрактната идея за „безлично страдание“, до символистична образност. Но именно това, че принципите на „новото изкуство“ бяха погрешно възприети, че душевната тежест на поета бе резултат на трагичното крушение на високите му

¹ М. Арнаудов. Към психографията на Яворов („Годишник на Софийския университет, историко-филологически факултет, т. XII, 1916, стр. 32).

² Централен Държавен исторически архив, София, № 10, оп. 1, арх. ед. 14.

³ П. К. Яворов, Събрани съчинения, т. V, стр. 192.

⁴ П. К. Яворов, Събрани съчинения, т. V, стр. 194.

⁵ П. К. Яворов, Събрани съчинения, т. V, стр. 197.

⁶ П. К. Яворов, Събрани съчинения, т. V, стр. 137.

идеали, свързани със социализма и национално-освободителна борба на народа, идеали, жестоко потъпкани от буржоазната реакция, в неговото творчество звучаха хуманистичните мотиви на любов към народа и омраза към „тържествуващата действителност“.

По-горе ние говорихме за стихотворенията „Нощ“, „Лист отбрулен“ и други. Близки до тях по характер са и редица други стихотворения — „Копнение“ (1904), „Завет“ (1904), „Където не са те“, „В часа на синята мъгла“ (1909) и др. За целия този цикъл произведения, които понякога погрешно отнасят към символизма, е характерна прогресивно-романтична насоченост — за да изрази хуманистичните си настроения и чувства поетът прибегва до фантастични ситуации и образи. Така например мотивът за погиналите благородни стремежи — болката на поета и гневът му към заобикалящата го действителност — са предадени във форма на видения („Нощ“) или чрез рязко противопоставяне на низостта и подлостта на „земния свят“ с идеалния свят на „върховна хармония“ („Където не са те“)¹. Понякога поетът прибегва не до романтична изключителност, а до възпроизвеждане на конкретни реални размисли върху смисъла на човешкото битие, навеяни му от условията на тежката реакция („В часа на синята мъгла“).

В образа на лирическият герой на тези произведения се разкрива трагичният характер на човека, който ненавижда несправедливостта, жадува за добро и светлина, но е лишен от перспективи. Героят е изпълнен с чувства на песимизъм и самотност. Но това не е отвлечен образ на неопределен страдалец, какъвто често се среща в поезията на символистите. Неговият песимизъм е от съвършено друг характер — той е социално-значим: това е болка на хуманист, вопли на отчаян човек, който тежко изживява неосъществяването на скъпите си светли идеали. Редица песимистични стихове, обявявани обикновено за символистични, представят всъщност искрена вълнуваща изповед на поета, който ненавижда несправедливостта и живее с мечтата (макар и абстрактно изразена) за светлото бъдеще на хората. Яворов пише:

Ела свидетелствуй, — в мрачна безнадеждност
Как чезна за доброто, как му вярвам аз:
ела свидетелствуй колко топла нежност
душата ми опази в тоя леден мраз.

В тези стихове са изразени съществените черти на лирическият герой — и „стремеж към доброто“, и „мрачна безнадеждност“. В тях се крие психологическата основа на Яворовата лирика, характерният за него драматизъм на изобразяваните преживявания. Болката на поетовата душа ние възприемаме именно като „стремеж към доброто“, убит от условията на живота. Затова стиховете вълнуват, много от тях ни поразяват с емоционалната си сила и дълбочина.

Характерно е, че някои прогресивни интелегенти от това време виждат в стиховете на Яворов отражение именно на душевна тежест, породена от условията на политическата реакция. Ето какво пише например известният литературовед Иван Д. Шишманов през 1907 г. на Яворов по повод излизането на сборника му „Безсъници“:

¹ Това стихотворение е преработено от Яворов и в съчиненията му влиза със заглавие „Не бой се и ела“. В тези по-късни редакции поетът е изхвърлил израза „където не са те“. (Вж. П. К. Яворов. Съчинения. т. I под ред. на Вл. Василев, изд. „Хемус“, 1934, стр. 255).

„Съдържанието на новата Ви сбирка отговаря естествено на онова песимистично настроение, което необходимо характеризира всички епохи на брутален регрес. Вие никога не сте бил, чини ми се, певец на житейските радости — но този път черните краски особено силно са сгъстени. Какво да Ви кажа? Сам нямам смелост да Ви извикам *Aur sum corda!* Защото при всички си оптимизъм съм погнусен от дън-душа от много неща у нас. Как няма да се отрази жестоката действителност върху едно чувствително и любящо сърце?¹

Яворов не се примирява с живота. Неговият песимизъм — това е всъщност жажда за светлина. Лирическият герой на редица негови стихотворения, независимо от ударите на съдбата, живее със стремеж към по-добро. За това именно свидетелствуват следващите стихове, твърде близки по дух до лириката на Лермонтов:

Все туй копнение в духът,
все туй скиталчество из път,
на който не съзирам края.
И поглед вечно устремен
напред към утрешния ден,
без там пристанище да зная...

Недоволството на поета от въпиющата несправедливост понякога се изразява с огромната сила на историческата конкретност и тогава закономерно се явяват реалистични образи. Стихотворението „Бежанци“ (1907) е дълбоко съчувствен отзвук на страданията на македонския народ. Създадената от поета картина потресва с правдивостта на изобразената трагедия на хората след жестокото потушаване на Илинденското въстание. Напуснали родните си места, те се оказват изхвърлени на произвола на съдбата. Читателят помни образа на измъчения старец, който скита със своя малък внук по чуждите къщи; образът на нещастната майка с дете на ръце: „в дълбоко хлътнали очи, не свен, а ужаса личи: посяга тя за милостиня“. Изобразените в това стихотворение бежанци, намерили се на улицата и принудени да живеят от милостиня, будят не само чувство на съжаление, но и гневно негодувание срещу виновниците за трагичната им участ. Яр코 нарисуваната картина завършва с изблик на дълбоко възмущение на автора, който е готов да прокълне и бога:

Те чакат милост... Но да знам
че някой бог всесилен там
стои над всичко хладен зрител,
извикал бих от дън гърди
към тоя тъмен промислител:
О, господи, проклет бъди!

Трябва да отбележим, че далеч не всичко написано от Яворов след 1903 г. е обагрено с песимистичен тон. Той има цикъл стихотворения, които разкриват светлото и възвищаващо чувство на любов, човешките вълнения, свързани с това чувство. („Вълшебница“, „Две хубави очи“, „Ще бъдеш в бяло“ — 1906).

През целия творчески път поетът винаги живее и се вдъхновява от идеалите на национално-освободителната борба. През 1904 г. той написва и публикува биографията на македонския революционер-демократ Гоце Делчев. От 1905 до 1908 г. той печата цикъл очерци „Хайдушки копнения“ — спомени за революционната борба в Македония. Важни в идейно-възпитателно отношение, тези очерци характеризират Яворов като талантилив прозаик-мемоарист.

¹ Централен Държавен архив (София), Ф. № 10, оп. 1, арх. ед. 12

Мемоарната проза на Яворов е свързана приемствено с мемоарната литература на миналия век, преди всичко със „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов. Без да представляват такова многообразно богатство, каквото е произведението на Стоянов, мемоарите на Яворов са ценни за нас с това, че в тях се възпроизвеждат различни страни на македонското национално-освободително движение. Историческите факти са предадени от автора не по метода на суха регистрация, а са осветлени с дарбата на художественото обобщение. Многобройни случаи и епизоди, срещи и беседи, подбор и описание на характерните подробности — всичко е насочено към създаване на цялостна представа за събитията и участниците в борбата.

Образът на Гоце Делчев в написаната от Яворов биография се разкрива в развитие — авторът рисува процеса на духовното формиране на личността. Разказът започва с детството на героя и завършва с гибелта му в боя през април 1903 г. В подробностите на външния портрет, тънко забелязани от Яворов, който отблизо е познавал Гоце Делчев, в мислите и постъпките на героя ярко са изразени чертите на революционера-демократ.

„Хайдушки копнения“ е цикъл от очерци за събитията в Македония, свидетел и участник в които е и сам Яворов. Това са живи картини на отделни стълкновения с турците, художествени документи за настроенията на народа и четниците. Характерна тяхна особеност е лиризмът на повествуването: авторът-участник в събитията широко разкрива отношенията си към това, което изобразява. Най-хубавият от тези очерци е „Едно сражение“, в който Яворов необикновено сбито, но ярко изобразява живите фигури на отделни четници (образите на Мицо, Сандо, Йонко — бащата на поета Вапцаров) и чрез техните индивидуални характеристики показва героизма на борците, които се сражават срещу турските поробители.

В началото на 10-те години Яворов написа пиесите си „В полите на Витоша“ (1911) и „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“ (1912). Те са обществено-психологически драми, които свидетелствуват за интереса на автора към социално-политическите въпроси на своето време. Вярата в народа и искреното желание да му служи — такъв е патосът на пиесите. Образите на положителните герои в тях (Христофоров в първата и Сава Попович — във втората) се разкриват като образи на честни, хуманистично настроени хора, макар техните идеали да са много абстрактни, неопределени.

По-значителна по своето обществено звучене е драмата „В полите на Витоша“. В нея морално-етичният конфликт се преплита със социално-обществения. В драмата е показана трагичната любов на бедния адвокат Христофоров с дъщерята на заможни родители Мила Драгоданова. Трагизмът на личното (и Мила, и Христофоров завършват живота си със самоубийство) се разкрива като следствие не само на социалното неравенство, но и на пряката противоположност във възгледите на двата обществено-политически лагера: Христофоров, Мила и Чудомир стоят срещу лагера на кулака-реакционер, брата на Мила, Стефан Драгоданоглу.

В центъра на пиесата са образите на Христофоров и Драгоданоглу. Те са хора с различни възгледи и норми на поведение. Образът на Христофоров е непосредствено свързан с образа на лирическият герой от Яворовата поезия през последните години. Но тук конфликтът със средата е изразен много по-рязко и по-определено. Христофоров е кристално

честен човек. В адвокатската си практика той никога не е вървял по пътя на неправдата и тъмните сделки, което косвено потвърждават даже враговете му — „Тоя човек, — казва за него Стефан Драгоданоглу на Мила, — не от друго, а от мързел отказа преди два месеца едно дело, което можеше да му плати дълговете. „Не сте прави, казал, не мога да ви защитавам!“.

Христофоров обича своя народ — той го нарича „многоцветник на способности и дарования, всестранен гений“. Той се стреми искрено да му служи. Вярно е, че той няма ясен, определен идеал, няма програма и в това е неговата слабост. Но непримиримото му отношение към социалната несправедливост, съчувствието и любовта му към народните маси придават на цялата пиеса дълбоко хуманистичен характер.

Драмата „В полите на Витоша“ е силна със своя критицизъм. Стефан Драгоданоглу е социален тип, който въплъщава чертите на реакционната буржоазия. Неговият девиз е трупането на печалби с всякакви средства. Непонятна му е постъпката на Христофоров, който се е отказал да води „изгодно“ дело; той се опитва да принуди сестра си Мила да се омъжи за ограничения доктор Чипиловски, за да завладее богатството му. По същите тъмни пътища той става депутат.

Яворов правдиво разобличава механиката на изборите — лицемерието и измамата на буржоазията. С особена роля на изобличител той е надарил Чудомир — една от най-колоритните фигури в общия ансамбъл на пиесата. Трезвост на ума, находчивост, блестящото остроумие му осигуряват винаги позиция на морален победител. Привидно с лек хумор, а в същото време с дълбоко вътрешно негодувание той разказва на Мила за изборната материализация на духовете — за това, как в списъка на избирателите са включени и умрели хора, как специално подкупени хора са взимали вместо тях бюлетини, за да гласуват за Драгоданоглу.

„Полицейски кандидат“ — така сполучливо нарича Христофоров Стефан Драгоданоглу в периода на предизборната кампания. И такъв именно се проявява той. След като става депутат той веднага иска да уволни неудобните му чиновници и народни учители, да въведе закони, които да спомагат за увеличаване на богатствата му. Моралът на Драгоданоглу се разкрива като морал на буржоа-реакционер, който живее с класова злоба към трудовия народ.

Драмите на Яворов свидетелствуват за неговия нарастващ интерес към големите социално-политически проблеми. Показателно е, че в края на своя живот, в разговор с проф. Ас. Златаров, писателят, който винаги е живял с нови творчески идеи, казва: „Ще дам такъв тип на капиталист, че дори и духът на Маркс да остане доволен“. Но плановете му не се сбъднаха: под влияние на страшната тежест на изкусно сплетените интриги той завършва живота си със самоубийство през октомври 1914 година.

Яворов измина сложен и противоречив път на развитие. В неговото творчество се очертава благородният образ на хуманиста, който винаги живее с чувство на любов към трудовия народ и страстна омраза към експлоататорите. Поет-новатор, той въвежда нови идеи и теми, дълбоко отразява историческото своеобразие на своята епоха. Поетът е създал неповторими образи за тежкия социален живот на българското селячество от края на XIX и началото на XX век, ярко е показал ужасите на капиталистическата експлоатация („На нивата“, „Градушка“ и др.) Той е възпял величието на народа, създал е образа на активния борец за интересите на потиснатите и с това именно се показва като най-големият представител

на гражданската героична поезия на епохата, като продължител на великата революционна традиция на Христо Ботев („Сизиф“, „Арменци“, „Заточеници“, „Хайдушки песни“).

Идейната криза на Яворов, която той преживява в резултат на разгрома на селските вълнения и Илинденското въстание в началото на XX век, го доведе до дълбоки противоречия, до отклоняване от социалната тематика, от обществената борба на епохата, в затворения свят на субективните преживявания, неизбежно го сближи с „новото изкуство“ — символизма, който беше широко представен в Западна Европа и Русия. В цикъл свои произведения с мотив за „безлично страдание“ Яворов се прояви като поет-символист. („Угасна слънце“, „Видения“, „Дни в нощта“, „Въздишка“, „Призраци“ и др.). Същевременно обаче лирическият герой на редица негови произведения, за разлика от декадентите, изразява не само безверие и безнадеждност, но и гневно отрицание на буржоазния свят, абстрактен протест срещу този свят. Ето защо песимизмът на Яворов е в много отношения жажда за светлина и справедливост, пътищата към които за поета бяха още затворени. За тези стихове, които понякога погрешно се определят като символистични, е характерна прогресивно-романтичната насоченост („Нощ“, „Лист отбрулен“, „Завет“, „Копнение“ и др.). В периода след 1903 година Яворов написа и редица произведения с реалистичен характер (такива са стихотворението „Бежанци“, мемоарите „Хайдушки копнения“, такива са в много отношения и драмите „В полите на Витоша“ и „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“).

На перото на Яворов принадлежат прекрасни лирични произведения, в които чувството ня любов, винаги възвишено и благородно, най-нежните душевни пориви на човека се разкриват в непосредствените си прояви („Луди-млади“, „Калиопа“, „Павлета делия и Павлетица млада“ и други).

Яворов е поет на дълбоки вътрешни изживявания. Душевният потрес, жаждата за доброто са предадени в творчеството му с изключителна емоционална сила. Стихът ме у ритмически многообразен, динамичен. Вътрешното единство на чувство и интонация, характерно като принцип за всички големи поети, намира в Яворовото творчество интересни и оригинални прояви. В стиховете на Яворов, даже в едно и също стихотворение, се преливат различни ритмически съчетания. Постройката на строфите, на отделните редове в тях (ту дълги, ту ударно-къси, ту драматически разсечени) са израз на винаги сполучливо намерени интонации, които са в пълно съответствие с движението на изобразяваните мисли и чувства. Една е интонацията в „Сизиф“, друга — в „Арменци“; многообразни са, както видяхме, вътрешните интонационни промени в стихотворенията „На нивата“ „Градушка“, характерни са те и за поемата „Калиопа“ и др. В това отношение Яворов допринесе много за развитието на българския стих. Неговите традиции намериха продължение в творчеството на цяла плеада поети, преди всичко в поезията на Смирненски, Гео Милев, Вапцаров и др.

Народността на творчеството, многообразието на жанровете, (поема, политическо стихотворение, песен, пейзажна и любовна лирика, елегия, драма), творческото използване на народно-поетични мотиви и образи, тънкото чувство за език, многозвучието на ритмическите нюанси, дълбочината на изобразението — всичко това характеризира Яворов като художник от голямо национално значение. Неговите най-добри традиции са висок пример и за съвременната българска литература.